Branimir Đurović[1]
Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu

UDK 327(560:497.11)

DOI 10.5937/pz30-65012

Istorijski revizionizam u spoljnoj politici Turske i Srbije

Sažetak

Rad razmatra i poredi uzroke i posledice istorijskog revizionizma Turske i Srbije, oličenog u intenzivnom i oštrom negiranju genocida počinjenog nad Jermenima 1915. godine i genocida počinjenog nad Bošnjacima 1995. godine, respektivno. U pogledu teorijskog okvira, u radu se primenjuje teorija ontološke sigurnosti. Ona polazi od toga da je državama, kao i pojedincima, potrebna stabilna autobiografija i čvrst narativ o prošlosti i nastanku zajednice. Taj narativ i državni identitet dovode se u pitanje onda kada se država i njeno društvo suoče sa zločinima koje su činili u prošlosti. Turska i Srbija ulažu velike napore u negiranje zločina iz prošlosti, nastojeći tako da zaštite svoj identitet i narativ koji su o sebi stvorile. Uprkos tome što se Turska i Srbija razlikuju u pogledu spoljne politike, veličine, moći i položaja u međunarodnim odnosima, ni jedna ni druga ne trpe značajnije posledice takve revizionističke politike.

Ključne reči

ontološka sigurnost, istorijski revizionizam, Turska, Srbija, spoljna politika

Uvod

Turska i Srbija su upečatljivi primeri negiranja ratnih zločina, odnosno genocida. Turska više od jednog veka aktivno negira genocid nad Jermenima iz 1915. godine, dok Srbija tri decenije

1 Doktorand Fakulteta političkih nauka Univerzitet u Beogradu; e-mail: djurovic.b99@gmail.com, ORCID: 0009-0000-7023-2534.

odbija da prizna pravnu kvalifikaciju zločina u Srebrenici iz 1995. godine kao genocida. Ipak, dok je Turska velika država sa zapaženim mestom u međunarodnim odnosima, Srbija je mala zemlja i gotovo nevidljiva na međunarodnom planu. Zato ovaj rad nastoji da pokaže i uporedi uzroke istorijskog revizionizma u Srbiji i Turskoj i da odgovori na pitanje kakve on posledice ima po spoljnu politiku ove dve države, odnosno koliki su troškovi ovakve politike, uzimajući u obzir različite pozicije ovih država u međunarodnim odnosima.

U nastavku rada biće napravljen kratak teorijski osvrt na revizionizam u međunarodnim odnosima i na istorijski revizionizam kao jedan oblik revizionizma. Nakon toga će biti objašnjen koncept ontološke sigurnosti, koji ćemo koristiti da objasnimo istorijski revizionizam ove dve države. Poslednji deo rada biće posvećen analizi spoljne politike i istorijskog revizionizma Srbije i Turske.

U ovom radu tvrdimo da teorija ontološke sigurnosti može u velikoj meri da objasni uzroke istorijskog revizionizma u Turskoj i Srbiji. Takođe, tvrdimo da istorijski revizionizam ne nanosi veliku štetu ovim državama, te da im je isplativije da nastave sa takvom praksom, štiteći narativ koji su o sebi stvorile, nego da iznova definišu sebe i svoj identitet.

(Istorijski) revizionizam u međunarodnim odnosima

Kada se govori o revizionizmu u međunarodnim odnosima, obično se polazi od toga da on proističe iz nezadovoljstva jedne države sa postojećim međunarodnim poretkom i da su sile koje su u usponu – za koje se pretpostavlja da će biti manje zadovoljne međunarodnim poretkom – sklonije revizionističkim praksama (Kustermans, de Carvalho, Beaumont, 2023: 5). Često se kao primeri revizionističkih država navode Rusija i Kina, jer se one vide kao oponenti poretku koji su uspostavile Sjedinjene Američke Države (SAD) i njeni saveznici (Ibid). Ipak, i SAD se mogu posmatrati kao revizionističke, što je na primer posebno postalo uočljivo sa dolaskom Donalda Trampa (Donald Trump) na mesto predsednika SAD (He et al., 2021: 160). Zapravo, sve države mogu imati želju da promene međunarodni poredak u skladu sa svojim interesima i vrednostima (Ibid: 164). Drugim rečima, revizionistička spoljna politika ne mora nužno biti vezana za velike sile ili

sile u usponu. Male i slabe države takođe mogu biti revizionističke, s tim da će one imati manje mogućnosti da dovedu u pitanje postojeći poredak i neminovno će biti ograničene resursima koji im stoje na raspolaganju (Kustermans et al., 2023: 5).

Revizionizam generalno podrazumeva program ili agendu koja dovodi u pitanje postojeći *status quo* (Pollmann, 2016: 310). Na tom tragu, istorijski revizionizam podrazumeva program ili agendu koja dovodi u pitanje široko prihvaćeno viđenje određenih istorijskih događaja (Ibid). Uopšteno govoreći, istorijski revizionizam predstavlja „neopravdano, nedovoljno naučno utemeljeno (ili sasvim neutemeljeno) menjanje pogleda na prošlost" (Milošević, 2013: 16). Ono što je kod istorijskog revizionizma posebno problematično jeste to da njime država šalje poruku da ona promoviše pogled na određene istorijske događaje koji je fundamentalno drugačiji od pogleda koji imaju druge države, potencijalno na načine koji bi mogli da opravdaju neke buduće akte agresije (Pollmann, 2016: 311). To znači da u istorijskom revizionizmu jedne države druge države mogu prepoznati pripremu za ponavljanje istih onih radnji iz prošlosti koje ta država negira. Ovo može izazvati strah i podozrenje prema toj državi.

Treba uzeti u obzir da revizionističke države ipak nisu odvojene od strukturne stvarnosti i da će one stalno ažurirati i preispitivati svoje ciljeve i politike (Zionts, 2006: 633). Ako, na primer, revizionistička država pokrene agresivnu kampanju koja nailazi na otpor ili donosi veće žrtve nego što se očekuje, u zavisnosti od toga koliku cenu je spremna da plati zavisiće i da li će nastaviti sa revizionističkom politikom (Ibid: 634). Odnosno, ako revizionistički ciljevi ostanu dostižni unutar nekog prihvatljivog nivoa rizika, neuspesi ne bi trebalo nužno da dovedu do promene politike (Ibid). To, s druge strane, znači da će država odustati od svoje revizionističke politike onda kada je cena koju za to plaća previsoka, u smislu da ne raspolaže sa dovoljno resursa za nastavak te politike, ili cena te politike prevazilazi koristi od uspeha iste.

U svom radu o istorijskom revizionizmu Japana, Erika Polman (Erika Pollmann) razmatrala je da li istorijski revizionizam Japana (prisutan prevashodno u japanskim udžbenicima) ugrožava bezbednost Japana, njegove odnose sa drugim državama i japanske interese (Pollmann, 2016: 307). Slučaj Japana tretiran je kao najpogodniji za utvrđivanje da li i koliko istorijski revizionizam neke

države može da stvori probleme za tu državu (Ibid: 313), upravo zbog stravičnih zločina koje je japanska vojska počinila tokom Drugog svetskog rata u državama u regionu. Ukoliko istorijski revizionizam nema značajne posledice po Japan, onda je, tvrdi Polman, teško očekivati da bi istorijski revizionizam neke druge države imao neke ozbiljne posledice po tu državu (Ibid). Dakle, koliko god reakcija država na istorijski revizionizam neke druge države bila glasna i burna, konkretnijih posledica po tu drugu državu verovatno neće ni biti, jer je državama kojima smeta istorijski revizionizam te druge države mnogo „jeftinije" da kroz verbalnu osudu opomenu tu državu, nego da preduzmu neke konkretne aktivnosti kojima bi pokušale da je kazne (Ibid). To se može objasniti time da bi preduzimanje konkretnih akcija neminovno narušilo odnose između tih država, a što može da predstavlja posebno veliki problem ukoliko iz tog odnosa države imaju koristi od, na primer, intenzivne ekonomske saradnje. Drugim rečima, države verovatno neće biti spremne da zbog drugačijeg tumačenja prošlosti ugroze svoje odnose sa državama koje su sklone istorijskom revizionizmu, ma koliko bolan bio istorijski period oko kojeg se spore.

Ontološka sigurnost i priznanje zločina

Kako to primećuje Jelena Subotić, kao što je pojedincima potrebna stabilna autobiografija, tako je i grupama potreban narativ, ubedljiva priča o tome odakle smo „mi" došli, kako smo postali ono što jesmo, šta nas okuplja, kakvu svrhu i težnje naša grupa ima (Subotić, 2016: 612). Imati sigurnu autobiografiju, čvrsto razumevanje sopstvene prošlosti i sopstvene istorije pruža osećaj stabilnosti i omogućava nam da krenemo napred (Ibid). Za održavanje ontološke sigurnosti važni su narativi jer pružaju autobiografsko opravdanje i kontinuitet sa „dobrom prošlošću" (Ibid: 614). Državama je važno da se osećaju dobro u vezi sa sobom i svojim delovanjem u prošlosti kako bi mogle da funkcionišu u međunarodnoj zajednici (Ibid).

Tokom vremena, sa beskonačnim ponavljanjem određenog narativa od strane političkih elita, intelektualaca, obrazovnog sistema, popularne kulture i medija, određeni narativni obrazac – o prošlim događajima ili o mestu države u međunarodnom

sistemu – fiksira određeno tumačenje i razumevanje prošlosti i ograničava mogućnost za osporavanje takvog tumačenja (Ibid: 615). Taj narativ postaje hegemonistički i svaki alternativni narativ zbog toga nema nikakvog smisla, ne zvuči koherentno ni ubedljivo (Ibid). Zato svaki pokušaj da se taj narativ preispita može dovesti do stvaranja percepcije da se time dovodi u pitanje i narušava autobiografija društva i države, a što posledično dovodi do ugrožavanja ontološke sigurnosti.

Takođe, za ontološku sigurnost jedne države važno je da se u međunarodnoj zajednici oseća „kao kod kuće" (Ejdus, 2018: 888). Drugim rečima, važno joj je da obezbedi sigurnost svog članstva u međunarodnoj zajednici, jer nije dovoljno da se oseća sigurno u svom shvatanju sebe, već mora da se oseća sigurno i u društvu drugih država (Subotić, 2016: 616).

Priznavanje zločina iz prošlosti od države neminovno zahteva da preispita kako ona samu sebe vidi (Zarakol, 2010: 7). Priznavanje zločina nije prost verbalni čin, već on predstavlja preformulisanje državnog identiteta koji u tom slučaju više ne predstavlja zajednicu koja nije sposobna da počini neki zločin, već zajednicu koja je sposobna za tako nešto (Ibid). Ti zločini već su deo državnog identiteta, ali ispričani su na određeni način, što znači da se priznanjem zločina i odgovornosti za zločin sam zločin artikuliše na drugačiji način (Ibid). Takođe, priznanje zločina i izvinjenje povezani su sa međunarodnim normama i očekivanjima, jer upravo je ideja da postoje određene pojave kojih države treba da se stide i zbog kojih treba da se izvine utemeljena u normativnim zahtevima međunarodne zajednice (Ibid: 8). Zahtev za priznanjem zločina i izvinjenjem najčešće je generisan spolja, posebno u slučajevima gde se žrtve, tj. pogođene grupe, nalaze van teritorije države o čijim zločinima je reč (Ibid). Uz to, a što je posebno važno za slučaj Srbije i Turske, pritisak na neku državu da se izvini za zločine koje je u prošlosti počinila najčešće dolazi od zapadnih zemalja, jer su one te koje su na sebe preuzele ulogu zaštitnika ljudskih prava i osude počinjenih zločina i to ugradile u svoju ontološku sigurnost i u narativ o sebi (Ibid).

U nastavku, razmotrićemo ukratko spoljnu politiku Turske i Srbije, uzroke i posledice istorijskog revizionizma dve države i pokušati da odgovorimo na pitanje koliko su ova dva istorijska

revizionizma slična, koliko koštaju Tursku i Srbiju i da li su održiva.

Turska spoljna politika

Pre nego što se fokusiramo na istorijski revizionizam Turske, osvrnućemo se na koncept neo-osmanizma, kojim se poslednje dve decenije objašnjava turska spoljna (ali i unutrašnja) politika (Wastnidge, 2019: 1). Neo-osmanizam i neo-osmanska spoljna politika vezuju se za Partiju pravde i razvoja (AKP) i režim turskog predsednika (ranije predsednika vlade) Redžepa Tajipa Erdogana (Recep Tayyip Erdoğan) i bivšeg ministra spoljnih poslova Ahmeta Davutoglua (Ahmet Davutoğlu) (Ibid: 3). Ipak, ovde je reč o veoma fleksibilnom pojmu koji se može primeniti na praktično svaki aspekt turske spoljne politike i to upravo zato što se istorija i nasleđe Osmanskog carstva mogu tumačiti na različite načine, naglašavajući pojedine karakteristike ovog carstva (Ibid: 6-7). Uopšteno govoreći, tri viđenja Osmanskog carstva podupiru analizu turske spoljne i unutrašnje politike i način na koji Turska sebe doživljava i predstavlja: 1) Osmansko carstvo kao kolevka ili vrhunac civilizacije; 2) Osmansko carstvo kao islamsko carstvo; i 3) Osmansko carstvo kao liberalno, multikulturalno carstvo (Ibid: 3).

Upravo zbog ogromnog prostora na kojem se Osmansko carstvo prostiralo i njegovog velikog značaja i uticaja, Ahmet Davutoglu je razradio ideju o tome da Turska ima centralnu ulogu i to ne samo u regionalnoj, već i u svetskoj politici, i da treba da se oslanja na svoj istorijski i civilizacijski ugled, odnosno na svoje osmansko nasleđe, kako bi ojačala svoju poziciju (Ibid: 8). Ipak, Turska nije mogla otvoreno da promoviše neo-osmansku spoljnu politiku ili agendu, jer upravo zbog tog imperijalističkog nasleđa nijedna država koja je bila pod osmanskom vlašću ne bi mogla blagonaklono da gleda na takvu tursku spoljnu politiku (Ibid: 8-9). Zato je Turska nastojala da se predstavi kao značajan i kooperativan regionalni akter, služeći se istorijskim i kulturnim obeležjima iz svoje osmanske prošlosti (Ibid: 11).

Kako je sam Erdogan pisao još 2011. godine, Turska je ponovo otkrila svoje susedstvo, vodeći proaktivnu spoljnu politiku koja se prostire od Balkana, preko Bliskog istoka, do Kavkaza, po principu „nula problema, neograničena trgovina" (Erdogan, 2011). Ipak,

2016. godine Turska se okreće nešto agresivnijoj spoljnoj politici, a što je posledica više faktora, poput arapskog proleća i neuspelog vojnog puča u julu 2016. godine (Bekić, 2021: 136-137). Kao reakcija na puč došlo je do tada neviđene čistke svih onih za koje se sumnjalo da su pučisti ili njihovi simpatizeri, ali i do pogoršanja diplomatskih odnosa Turske sa brojnim zapadnim zemljama zbog uverenosti režima da su pučisti imali podršku spolja, te da je reč o međunarodnoj zaveri protiv Turske (Ibid: 137).

Takođe, kako pojedini autori primećuju, u retorici turske političke elite poslednjih nekoliko decenija uočava se revizionizam i nostalgija za vremenom carstva, ali da revizionizam neo-osmanizma ne podrazumeva teritorijalne pretenzije, već obnovu statusa Turske kao multiregionalne sile, odnosno države koja je u stanju da utiče na nekoliko regiona, a što u ovom slučaju znači teritorije koje su nekada bile deo Osmanskog carstva (Ibid: 140).

Istorijski revizionizam Turske

Na zvaničnom sajtu Ministarstva spoljnih poslova Turske istaknuta je posebna sekcija u okviru koje su pobrojani glavni problemi sa kojima se Turska suočava u svojoj spoljnoj politici. Kao jedan od tih problema navedeno je i neslaganje sa Jermenijom u vezi sa događajima iz 1915. godine (Ministry of Foreign Affairs, 2022). Na samom početku ovog kratkog teksta, ističe se tragičan period tokom poslednjih godina postojanja Osmanskog carstva, tokom kojeg su, između ostalog patili Turci i Jermeni. Tragične događaje iz 1915. godine tursko ministarstvo ne poriče, ali odbacuje kvalifikaciju tih događaja kao genocid. Dodatno, u tekstu se Jermenija optužuje da joj je priznanje ovog zločina kao genocida od strane drugih država postao nacionalni cilj i da je to često praćeno anti-turskom retorikom i predstavljanjem turske istorije i porekla u veoma negativnom kontekstu. Ukazuje se i na to da privilegovanje jermenskog stava po ovom pitanju, čak i kada je reč o prostom pokazivanju solidarnosti sa narodom koji je u prošlosti propatio, predstavlja selektivno saosećanje. Ujedno se kritikuje svako politizovanje ove teme, ističući da parlamenti i druge političke institucije nisu pozvane da donose sudove o tome da li je ovde reč o genocidu ili ne. Ipak, ujedno se izražava i žaljenje što ova tema

opterećuje odnos dva naroda, za koji se tvrdi da je kroz istoriju pretežno bio prijateljski.

Bivši predsednik SAD Džo Bajden (Joe Biden) je 2021. godine formalno priznao da je te 1915. godine nad Jermenima počinjen genocid, što nijedan američki predsednik pre njega nije učinio (The Guardian, 2021). Uprkos tome što je jasno stavljeno do znanja da se ovim priznanjem ne optužuje Turska, reakcija turskih vlasti je bila oštra. Ministar spoljnih poslova Mevlut Čavušoglu (Mevlüt Çavuşoğlu) je tom prilikom izjavio da svet ne može da promeni istoriju i da Turska neće slušati ničije lekcije o sopstvenoj prošlosti (Ibid). U zasebnom saopštenju Ministarstvo spoljnih poslova Turske je osudilo Bajdenovu izjavu, navodeći da je američki predsednik podlegao pritisku anti-turskih i radikalnih jermenskih krugova (France 24, 2021). Prethodno je 2019. godine turski predsednik Erdogan zapretio da će Turska zatvoriti dve američke vojne baze stacionirane u ovoj zemlji kao odgovor na najavu američke administracije da će uvesti sankcije Turskoj zbog kupovine ruskog naoružanja i zbog rezolucije kojom je američki Kongres događaje iz 1915. godine priznao kao genocid (Al Jazeera, 2019).

Francuski predsednik Emanuel Makron (Emmanuel Macron) je 2019. godine 24. april proglasio za nacionalni dan sećanja na genocid nad Jermenima, na šta je Turska reagovala optužujući Makrona da je događaje iz prošlosti zloupotrebio u političke svrhe zbog problema sa kojima se suočava u sopstvenoj zemlji (Deutsche Welle, 2019). Godine 2016. nemački Bundestag gotovo jednoglasno je usvojio rezoluciju kojom kvalifikuje zločin nad Jermenima kao genocid (Sanderson, 2016). Turska je, očekivano, osudila usvajanje rezolucije, uz komentar predsednika vlade Binalija Jildirima (Binali Yildirim) da Turska u svojoj prošlosti nema ničega čega bi trebalo da se stidi, dodajući da ova rezolucija testira nemačko-tursko prijateljstvo, uprkos tome što je nakon usvajanja rezolucije nemačka kancelarka Angela Merkel (Angela Merkel) izjavila da ta odluka Bundestaga ni na koji način ne umanjuje prijateljski i strateški odnos dve zemlje (Ibid). Neposredno pre nego što je u Bundestagu izglasana rezolucija, turski predsednik Erdogan je upozorio Nemačku da će usvajanje rezolucije neminovno dovesti do narušavanja budućih diplomatskih, ekonomskih, političkih i vojnih odnosa Turske i Nemačke (Winter, 2016).

Kroz ovih nekoliko primera vidi se da je Turska bila spremna da naruši prijateljske i strateški važne odnose sa zapadnim državama zbog kvalifikacije zločina nad Jermenima kao genocida. Ovakve izjave i postupci najviših zvaničnika Turske su na prvi pogled manje jasne kada se uzme u obzir da ni u jednom od navedenih slučajeva Turska nije bila optužena za genocid, niti su te države želele da naruše odnose sa njom ili da je na bilo koji način kazne. Štaviše, Turska je ta koja je burno reagovala i pretila ugrožavanjem odnosa sa svojim najvažnijim saveznicima na Zapadu.

Kako primećuje Ajša Zarakol (Ayşe Zarakol), Turska se evropskoj međunarodnoj zajednici pridružila u 19. veku kao stigmatizovani autsajder i to je za nju imalo traumatski efekat, utičući na njen nacionalni identitet, u koji je ugrađena nesigurnost koju je to međunarodno okruženje stvorilo (Zarakol, 2010: 4). Identitet moderne turske države izgrađen je oko njenog nastojanja da dokaže svoj visok stepen „civilizovanosti" i „modernosti" kako bi od drugih država, prevashodno onih sa Zapada, dobila jednak tretman i priznanje (Ibid: 15-16). Zato je nova država težila da se uskladi sa Zapadom, a posebno sa evropskim državama, jer je upravo Zapad videla kao najmoderniju i najnapredniju civilizaciju tog vremena (Torun, 2021: 325). Prema rečima Ajše Zarakol, Ataturkov režim je odlučio da se ne suoči sa zločinom počinjenim nad Jermenima jer bi priznanje krivice potkopalo projekat moderne evropske turske nacije, što bi takođe učvrstilo hijerarhijski odnos sa Zapadom (Zarakol, 2010: 15). Zbog toga je još tada Turska imala poteškoće da prizna taj zločin (Ibid: 16), a što je potom ugrađeno u njen identitet i tako opstalo do danas.

Pomalo paradoksalno, uprkos toj želji da se dokaže pred zapadnim zemljama i da postane ravnopravan član te zajednice, u Turskoj je još iz vremena stvaranja turske republike opstalo shvatanje da kada zapadne sile govore o manjinskim narodima i njihovim pravima u Turskoj (ranije Osmanskom carstvu), to čine kako bi potkopale njen suverenitet (Ibid: 15). Ovo takođe može da objasni zašto Turska zahtev da prizna da je nad Jermenima počinila genocid ne može da posmatra kao zahtev za pravdu, već kao pokušaj destabilizacije Turske (Ibid). Takođe, kako Turska u svojoj spoljnoj politici insistira na osmanskom nasleđu i njime se služi za širenje svog uticaja u više regiona – koje predstavlja slavnu prošlost Turske, vrhunac civilizacije – priznanjem genocida nad

Jermenima potencijalno narušava takvu sliku o Osmanskom carstvu, čime gubi kontinuitet sa „dobrom prošlošću".

Ipak, na ovom mestu tvrdimo da negiranje genocida nad Jermenima Tursku ne košta mnogo, u smislu odnosa sa drugim državama. Iako istorijski revizionizam Turske nesumnjivo predstavlja ozbiljnu prepreku za unapređenje odnosa sa Jermenijom, nijedan ključni saveznik i partner Turske – poput Sjedinjenih Država ili Nemačke – nije bio spreman da zbog ovog pitanja ugrozi svoje odnose sa njom. Pritom, politika „nula problema" je već sa Arapskim prolećem postala neodrživa, a usklađivanje spoljne politike Turske sa spoljnom politikom EU s vremenom je postajalo sve teže (Torun, 2021: 332). Sa promenom dinamike na Bliskom istoku nakon 2010. godine, odnos Turske sa zapadnim zemljama počeli su da opterećuju drugi problemi, posebno oni nastali sa ratom u Siriji, poput migrantske krize, borbe protiv Islamske države i odnos prema Kurdima u Siriji (Ibid: 332-335). Takođe, a o čemu je već bilo reči, odnosi sa zapadnim državama narušeni su i zbog neuspelog puča u Turskoj. Drugim rečima, turski istorijski revizionizam nije igrao gotovo nikakvu ulogu u svim ovim situacijama.

Takođe, „olakšavajuća" okolnost za Tursku je ta što je genocid nad Jermenima počinjen mnogo pre nego što je pojam genocida uopšte definisan u međunarodnom pravu, što ne postoji presuda nekog međunarodnog suda kojom bi ovaj zločin bio kvalifikovan kao genocid, a Turska proglašena odgovornom i što je ovaj zločin počinjen pre više od jednog veka. To znači da postoji prilično širok prostor za odbacivanje odgovornosti i kvalifikacije zločina kao genocida, odnosno širok prostor za istorijski revizionizam.

Spoljna politika Srbije

Veliki je broj determinanti koje određuju i utiču na spoljnu politiku Srbije. Od nasleđa jugoslovenskih ratova 90-ih godina 20. veka i specifičnog odnosa sa susednim zemljama i brojnih nerešenih pitanja sa njima, preko veoma specifičnih odnosa i interesa koje ima sa vodećim svetskim silama (EU, SAD, Rusija, Kina), do činjenice da Srbija, iako značajna država u regionu u kojem se nalazi, ima mali ili simbolični značaj na evropskom i svetskom nivou i da je ekonomski veoma slaba i zavisna – trgovinski, finansijski, tehnološki i energetski – od velikih sila (Visković, 2018: 21-23).

Više od dve decenije kontinuitet u spoljnoj politici Srbije čine dve stvari – članstvo u EU, prema kojoj je strateški opredeljena i održavanje bliskih odnosa sa Rusijom. Upravo zbog interesa koje ima u odnosima sa Rusijom, ali i drugim zemljama koje Srbija smatra značajnim za ostvarenje svojih interesa u vezi Kosova, Srbija se poslednjih desetak godina konzistentno ne usklađuje u potpunosti sa Zajedničkom spoljnom i bezbednosnom politikom EU (Nedeljković i Krstić, 2018: 668). Zapravo, Srbija konstantno oscilira između Zapada i Rusije, dok i jedna i druga strana nastoje da spreče da se Srbija „politički 'nastani' u 'dvorištu' takmaca" (Reljić, 2009: 15). Drugim rečima, kako pojedini autori primećuju, „u političkom obrascu Srbije decenijama vlada jedna politička naddeterminanta", a to je podeljenost, odnosno neopredeljenost između Istoka i Zapada (Marković, Jovanović, Zafirović, 2021: 59).

Kako je međunarodni položaj Srbije prilično nepovoljan, njena spoljna politika predstavlja pragmatično snalaženje u datim okolnostima, a ne jasnu i preciznu spoljnopolitičku strategiju (Mandić, 2021: 122). Odnosno, ona nema jasnu politiku balansiranja, niti dovoljno jasno formulisane ciljeve (Marković i sar., 2021: 70). Treba napomenuti da je time otvoren prostor srpskim političkim elitama da spoljnu politiku tumače i vode po sopstvenom nahođenju, željama i interesima (Ibid: 71), a što može dovesti do zloupotrebe spoljne politike.

Istorijski revizionizam Srbije

Za razliku od Turske, slučaj Srbije je nešto kompleksniji s obzirom da ona ne negira „samo" genocid (onaj počinjen u Srebrenici), već i niz drugih zločina. Ipak, zbog ograničenog prostora i zbog činjenice da je godinama unazad to najporicaniji zločin u Srbiji,[2] u ovom delu rada ćemo kao primer uzeti negiranje genocida u Srebrenici.

Nakon pada Slobodana Miloševića, Srbija započinje spor i mukotrpan proces saradnje sa Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju. Nezadovoljavajuća saradnja sa tribunalom od samog početka je čak opterećivala odnose sa EU, koja je pooštravala politiku uslovljavanja dok u jednom trenutku nije čak

2 Videti izveštaje *Stanje poricanja* za 2022, 2023. i 2024. godinu koje je objavila Inicijativa mladih za ljudska prava.

i suspendovala pregovore sa Srbijom (Lađevac, 2008: 64-66). Ipak, iako je poricanje ratnih zločina i veličanje ratnih zločinaca prisutno i nakon 2000. godine, ono dobija potpuno novu dimenziju sa dolaskom na vlast Srpske napredne stranke, koju su osnovali bivši visokorangirani članovi Srpske radikalne stranke, poznate po svom ekstremnom nacionalizmu, šovinizmu i huškanju na rat i ratne zločine (Davidović i Đurović, 2025: 8). Početak svojevrsne nove faze u istorijskom revizionizmu Srbije predstavlja povratak Vladimira Lazarevića iz Haga, bivšeg komandanta Prištinskog korpusa, nakon odsluženja zatvorske kazne za ratne zločine i zločine protiv čovečnosti nad albanskim stanovništvom na Kosovu. Lazarević je avionom Vlade Srbije došao u Niš, gde su ga dočekali ministri, predstavnici vojske i crkve (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2015). Od tada, prisustvo osuđenih ratnih zločinaca u javnom prostoru i negiranje ratnih zločina postaju sve učestalije pojave (Davidović i Đurović, 2025: 8). Kako ističe Jelena Đureinović, od dolaska Srpske napredne stranke na vlast 2012. godine, „ratovi devedesetih postali su centralna tema državne politike sećanja i ključni za politički legitimitet vlasti" (Đureinović, 2021: 5).

Dominantan narativni obrazac u Srbiji, podržan od strane vlasti, izgrađen je na percepciji da su Srbi kroz istoriju uvek bili žrtve i da su često bili prinuđeni da se brane od velikih sila (Subotić, 2016: 617). U tom kontekstu su i ratovi 90-ih viđeni kao nastavak događaja iz Drugog svetskog rata ili kao deo neprestane borbe Srba protiv agresora (Obradovic-Wochnik, 2009: 42). Ovakav narativ o ratovima 90-ih izgrađen je jer se oni, a posebno rat u Bosni zbog svoje brutalnosti, nisu uklapali u sliku Srba kao naroda koji je večita žrtva i koji se uvek samo branio (Ibid: 43).

Kako primećuje Ivo Visković, „mit o srpskom narodu kao žrtvi nepravde prisutan je kao uverenje značajnog dela i političke elite i građana, pa i međusobni uticaj njih i lidera po tom pitanju igra određenu ulogu u utvrđivanju spoljnopolitičkih stavova" (Visković, 2018: 27). Takođe, pojedini događaji poput gubitka Kosova ili oslobađajućih presuda za Nasera Orića, Antu Gotovinu i Mladena Markača, iskorišćeni su od strane političkih elita kao još jedan dokaz da su Srbija i Srbi „večite žrtve" (Davidović i Đurović, 2025: 13).

Najvidljiviji i najočigledniji primer istorijskog revizionizma Srbije i primer kako u praksi izgleda dominantni narativ jeste kampanja koju su srpske vlasti vodile pre, tokom i nakon usvajanja Rezolucije o genocidu u Srebrenici, koju je Generalna skupština Ujedinjenih nacija usvojila 23. maja 2024. godine. „Kampanja je, osim diplomatskih napora da se druge države ubede da glasaju protiv usvajanja Rezolucije, uključivala i izrazito negativnu retoriku o samoj Rezoluciji i njenim sponzorima u javnom diskursu, uz izvrtanje činjenica", a u kampanji je učestvovao kompletan državni vrh (Milosavljević i Đurović, 2025: 10). Glavni argument vlasti protiv usvajanja ove Rezolucije bio je da se njome srpski narod proglašava „genocidnim", da će njena posledica biti ukidanje Republike Srpske kao jednog od entiteta u Bosni i Hercegovini, a da sama kampanja protiv njenog usvajanja predstavlja borbu jedne male, slobodarske zemlje protiv velikih, moćnih država (Ibid).

Nakon što je Rezolucija usvojena, predsednik Srbije Aleksandar Vučić se u sali Generalne skupštine UN ogrnuo državnom zastavom, koju je odbio da skine nakon što su to od njega zahtevali predsedavajući Generalnom skupštinom i obezbeđenje, uz komentar: „Niko na svetu mi neće uzeti moju zastavu" (RTS, 2024). Kasnije tokom godine najavio je da će odlikovati predstavnike onih država koje su glasale protiv usvajanja Rezolucije, što je i učinio, dodelivši ordenje stalnim predstavnicima Rusije, Ujedinjenih Arapskih Emirata i Mađarske pri Ujedinjenim nacijama (Blic, 2024).

Tokom kampanje nosioci vlasti u Srbiji su često insistirali na stradanju Srba u Nezavisnoj državi Hrvatskoj tokom Drugog svetskog rata. Tako je predsednik Vlade Miloš Vučević, tokom komemoracije žrtvama logora Jasenovac u Donjoj Gradini, izjavio da „narod koji je ovo prošao ne može biti narod dželata nego narod žrtve" (Al Jazeera, 2024). Ministar odbrane Bratislav Gašić je ovu kampanju okarakterisao kao borbu „jedne male, nezavisne i slobodoljubive zemlje" (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2024). U kampanju se uključio i patrijarh Srpske pravoslavne crkve Porfirije koji je u sklopu Uskršnje poslanice kritikovao Rezoluciju o Srebrenici ukazujući na „apsolutnu neistinu i pokušaj nebivalog istorijskog revizionizma, u kome se nastoji da prostom inverzijom srpski narod, žrtva višestrukih genocida i etničkog čišćenja, bude proglašen za počinioca genocida" (Nova, 2024).

Paradoksalno, sama Rezolucija o Srebrenici uopšte ne spominje srpski narod. Štaviše, u Rezoluciji se navodi da „prema međunarodnom pravu, krivična odgovornost za zločin genocida je individualizovana i da se ne može pripisati nijednoj etničkoj, verskoj ili drugoj grupi ili zajednici u celini" (Peščanik, 2024).

Nema nikakve sumnje da se zahtevi upućeni Srbiji da prizna zločine i odgovornost za iste tumače kao ugrožavanje njene ontološke sigurnosti, jer ako su Srbija i srpski narod o sebi stvorili sliku žrtve koja je često bila meta kako velikih sila, tako i neprijateljskih naroda u regionu, onda prihvatanje da su određeni zločini počinjeni i da su bili deo državne politike u to vreme zahteva preispitivanje sopstvene prošlosti i slike koju su o sebi stvorili. Drugim rečima, prihvatanje činjenice da su određeni zločini počinjeni podrazumeva preformulisanje državnog identiteta Srbije, koja u tom slučaju onda više nije zajednica koja ne samo da nije sposobna da počini tako stravične zločine, nego je uvek bila isključivo žrtva tuđih zločina, već postaje zajednica koja je itekako bila u stanju da počini zločine i to ne kao nekakve sporadične incidente i rezultat osvete, već kao smišljene i dobro planirane i koordinisane akcije. Ovo objašnjava zašto suočavanje sa prošlošću u Srbiji ne podrazumeva suočavanje sa nasiljem i masovnim kršenjem ljudskih prava iz 1990-ih godina, već ide u „suprotnom pravcu i podrazumeva glorifikaciju srpskih oružanih snaga kao heroja" (Đureinović, 2021: 32).

U izveštajima o napretku Srbije, počevši od 2016. godine, Evropska komisija primećuje i osuđuje određene prakse poricanja ratnih zločina, uključujući i negiranje genocida u Srebrenici, i veličanja osuđenih ratnih zločinaca, nezadovoljavajuću saradnju Srbije sa Haškim tribunalom i dovođenje u pitanje njegovih presuda, kao i poteškoće u procesuiranju ratnih zločina pred domaćim sudovima (European Commission, 2016, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024).

Izveštaj komesarke za ljudska prava Saveta Evrope Dunje Mijatović iz 2023. godine takođe ukazuje na široko rasprostranjenu praksu poricanja ratnih zločina, zločina protiv čovečnosti i genocida i veličanja osuđenih ratnih zločinaca, koja se poslednjih godina intenzivirala (Mijatović, 2023). Takođe, već nekoliko godina unazad predsednica Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične sudove prijavljuje Srbiju Savetu bezbednosti Ujedinjenih

nacija jer odbija da sarađuje sa Mehanizmom, čime ga ometa u njegovom radu (N1, 2024).

Pozicija Srbije je utoliko teža od one u kojoj se Turska nalazi, jer za razliku od Turske, Srbija je mala zemlja – kako prema površini teritorije, tako i po broju stanovnika – ima neuporedivo manji značaj za zapadne države i neuporedivo manje uticaja na njih. „Otežavajuća" okolnost za Srbiju je i ta što su svi zločini koje aktivno i glasno negira veoma dobro dokumentovani i za sve njih postoje sudske presude i to kako Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju i Međunarodnog suda pravde, tako i sudova u regionu, uključujući i domaće sudove. Pritom, svi zločini koje Srbija negira dogodili su se pre dve ili tri decenije, što znači da su sećanja na njih još uvek veoma sveža i to ne samo u regionu, već i šire, a posebno u zapadnim državama. To znači da postoji veoma mali, gotovo nepostojeći prostor za negiranje zločina i odbacivanje odgovornosti, tim pre što je *status quo* koji je uspostavljen presudama relevantnih međunarodnih pravosudnih institucija upravo zbog toga širi, nego što je to slučaj kod genocida počinjenog nad Jermenima.

Ipak, kao što smo pokazali za Tursku, i za Srbiju tvrdimo da nju istorijski revizionizam ne košta onoliko koliko se na prvi pogled čini. Naime, pokazali smo da su Ujedinjene nacije, Evropska unija, Savet Evrope, Međunarodni rezidualni mehanizam i brojne zapadne države svesne revizionističkih praksi Srbije, na šta je opominju i skreću pažnju. Međutim, osim verbalne osude, konkretnijih posledica po Srbiju u poslednjih deset godina nije bilo. Štaviše, kada se, na primer, pogledaju godišnji izveštaji Evropske komisije o napretku Srbije, od kojih gotovo svaki ima najmanje sto stranica, revizionističke prakse Srbije pominju se u svega jednom pasusu. Identična situacija je i sa izveštajem komesarke Dunje Mijatović koja je ovoj temi posvetila jednu nepunu stranicu u izveštaju od preko trideset strana. Čak ne bismo mogli da tvrdimo da istorijski revizionizam Srbije značajno usporava i otežava proces pristupanja EU, jer iako to jeste jedan od problema koji bi Srbija morala da reši pre nego li postane punopravna članica, postoji čitav niz drugih spornih pitanja – poput nerešenog pitanja Kosova, odsustva vladavine prava, rasprostranjene korupcije – koja su od ključne važnosti i zbog kojih se članstvo Srbije u EU čini gotovo nedostižnim.

U ovom kontekstu bismo mogli da tvrdimo da je istorijski revizionizam suštinski povezan sa drugim oblicima državno-sponzorisanog nasilja, odnosno da su široko rasprostranjene prakse poricanja ratnih zločina sastavni deo ponašanja vlasti i kulture javnog govora koja preovlađuje među vladajućom političkom elitom, koja promoviše i primenjuje nasilje, suzbija svaki oblik kritičkog mišljenja i održava veze sa kriminalnim grupama (Davidović i Đurović, 2025: 5). Drugim rečima, moglo bi se reći da je istorijski revizionizam sastavni deo problema odsustva vladavine prava i jakih demokratskih institucija u Srbiji, odnosno posledica ovih nedostataka. Ipak, istorijski revizionizam sam po sebi, posmatran kao zaseban problem, ne predstavlja veliku prepreku Srbiji u odnosima sa velikim silama, niti posebno otežava njene evropske integracije.

Zaključak

Očigledan je veliki kontrast između spoljnih politika Turske i Srbije i pozicija koje u međunarodnim odnosima imaju ove dve države. S jedne strane, Turska je velika i važna zemlja ne samo u regionu u kojem se nalazi, već i u drugim regionima, dok je Srbija mala zemlja koja se loše snalazi u datim okolnostima, rastrzana između nedovoljno jasnih interesa i spoljnopolitičkih prioriteta, koja jedino u svom regionu ima neki značaj. Tako posmatrano, s obzirom na to da im početne pozicije nisu iste, moglo bi se tvrditi da će Srbiji uvek biti teže da se odupire zahtevima da prizna zločine i odgovornost za njih, nego Turskoj, kao i da će posledice istorijskog revizionizma po ove dve države i njihove odnose sa drugim međunarodnim akterima biti različite. Ipak, ta očigledna razlika između ovih država i njihovih spoljnih politika u ovom slučaju ne igra veliku ulogu. Obe države su podjednako voljne i sposobne da negiraju zločine, dok spoljni pritisak i posledice zbog istorijskog revizionizma nisu velike.

Za Tursku i Srbiju zahtevi da priznaju genocid nad Jermenima, odnosno Bošnjacima, predstavljaju svojevrsan napad na identitet ovih država i njihovih naroda. Slika koju ove dve države (odnosno turski i srpski narod) imaju o sebi je nespojiva sa priznanjem da je u njihovo ime počinjen genocid, odnosno da su odgovorne za takav zločin. Da bi takvo priznanje bilo moguće, neophodno je da se preispitaju identiteti ovih država, odnosno način na koji

one doživljavaju sebe i svoju prošlost. Ipak, kako je to dugotrajan i težak proces, za jednu državu i njeno društvo je lakše da sliku o sebi ne menjaju, posebno kada su svesni da nema većih posledica takve revizionističke politike.

Historical revisionism in foreign policy of Turkey and Serbia

Abstract

The paper examines and compares the causes and consequences of the historical revisionism of Turkey and Serbia, embodied in the intense and harsh denial of the genocide committed against the Armenians in 1915 and the genocide committed against the Bosniaks in 1995, respectively. Regarding the theoretical framework, the paper applies the theory of ontological security. The theory starts with the fact that states, as well as individuals, need a stable autobiography and a solid narrative about the past and the origin of the community. That narrative and state identity are called into question when the state and its society are confronted with the crimes they committed in the past. Turkey and Serbia invest great efforts in denying the crimes of the past, thus trying to protect their identity and the narrative they have created about themselves. Despite the fact that Turkey and Serbia differ in terms of foreign policy, size, power and position in international relations, neither one nor the other suffers significant consequences of such revisionist policies.

Keywords

Ontological security, historical revisionism, Turkey, Serbia, foreign policy

Literatura

Bekić, Janko. Revisionism as a characteristic of authoritarian ex-empires: a case study of Turkish neo-Ottomanism (1990-2020): *Međunarodne studije*, Vol. 21, No. 1 (2021), pp. 127-144.

"Biden becomes first US president to recognize Armenian genocide", The Guardian, https://www.theguardian.com/us-news/2021/apr/24/joe-biden-armenian-genocide-recognition (Datum posete: 13.07.2025.)

"Commissioner for Human Rights of the Council of Europe Dunja Mijatović – Report following her visit to Serbia", Council of Europe, https://rm.coe.int/report-on-serbia-by-dunja-mijatovic-commissioner-for-human-rights-of-t/1680ac88cc (Datum posete: 20.07.2025.)

Davidović, Maja, Branimir Đurović (2025). *Killing the truth – genocide denial and historical revisionism in Serbia as state-sponsored violence: trajectories, challenges and opportunities.* Belgrade: Youth Initiative for Human Rights and Cardiff University.

„Dodik i Vučević komemorirali žrtve Jasenovca i negirali genocid u Srebrenici", Al Jazeera, https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2024/5/12/dodik-i-vucevic-komemorirali-zrtve-jasenovca-i-negirali-genocid-u-srebrenici (Datum posete: 25.07.2025.)

"France declares day marking Armenian genocide", Deutsche Welle, https://www.dw.com/en/france-declares-day-marking-armenian-genocide/a-47377098 (Datum posete: 13.07.2025.)

„Generalna skupština usvojila rezoluciju o Srebrenici – 84 za, 19 protiv, 68 uzdržano; Vučić: Ovo će otvoriti pandorinu kutiju", RTS, https://www.rts.rs/lat/vesti/politika/5446999/rezolucija-o-srebrenici-un-generalna-skupstina.html (Datum posete: 25.07.2025.)

„General Lazarević stigao iz Haga", Ministarstvo odbrane Republike Srbije, https://www.mod.gov.rs/lat/9085/general-lazarevic-stigao-iz-haga-9085 (Datum posete: 27.07.2025.)

Đureinović, Jelena (2021). *Politika sećanja na ratove devedesetih u Srbiji: istorijski revizionizam i izazovi memorijalizacije*. Beograd: Fond za humanitarno pravo.

Ejdus, Filip. Critical situations, fundamental questions and ontological insecurity in world politics: *Journal of International Relations and Development*, Vol. 21 (2018), pp. 883-908.

Erdogan, Recep Tayyip (2011). "Erdogan: Turkey Has Vigor the EU Need Badly", Newsweek, https://www.newsweek.com/erdogan-turkey-has-vigor-eu-needs-badly-66985 (Datum posete: 13.07.2025.)

He, Kai, Huiyun Feng, Steve Chan, Weixing Hu. Rethinking Revisionism in World Politics: *The Chinese Journal of International Politics*, Vol. 14, No. 2 (2021), pp. 159-186.

„Intervju ministra odbrane Bratislava Gašića za junski broj magazina 'Odbrana'", Ministarstvo odbrane Republike Srbije, https://www.mod.gov.rs/cir/21316/intervju-ministra-odbrane-bratislava-gasica-za-junski-broj-magazina-odbrana21316 (Datum posete: 25.07.2025.)

„Konačni tekst Rezolucije o Srebrenici", Peščanik, https://pescanik.net/konacni-tekst-rezolucije-o-srebrenici (Datum posete: 25.07.2025.)

Kustermans, Jorg, Benjamin de Carvalho, Paul Beaumont. Whose Revisionism, Which International Order? Social Structure and Its Discontents: *Global Studies Quarterly*, 3 (2023), pp. 1-13.

Lađevac, Ivona (2008). „Osnovne karakteristike saradnje Srbije i EU 2000-2008. godine", u: *Elementi strategije spoljne politike Srbije*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.

Mandić, Marko (2021). „Spoljnopolitički prioriteti Republike Srbije – (Ne)održivo balansiranje?, u: *Predstave o Evropskoj uniji i Rusiji u javnosti Srbije*. Beograd: Institut društvenih nauka.

Marković, Ksenija, Marko Jovanović, Jovana Zafirović (2021). „Spoljna politika Srbije: Između želje građana i odluka vlasti", u: *Predstave o Evropskoj uniji i Rusiji u javnosti Srbije*. Beograd: Institut društvenih nauka.

Milosavljević, Marko, Branimir Đurović (2025). *Stanje poricanja – Srbija 2024: Laganje o zločinima pod zastavom*. Beograd: Inicijativa mladih za ljudska prava.

Milošević, Srđan (2013). „Istorijski revizionizam i društveni kontekst", u: *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija.

Nedeljković, Stevan, Milan Krstić (2018). „Poglavlje 31: Postepeno (ne)usklađivanje", u: *Zbornik radova: Evropa za mene*. Beograd: Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa.

Obradovic-Wochnik, Jelena (2009). "Strategies of denial: resistance to ICTY cooperation in Serbia" in: *War crimes, conditionality and EU integration in the Western Balkans*. Paris: European Union Institute for Security Studies.

„Patrijarh Porfirije u Uskršnjoj poslanici: Rezolucijom pokušavaju da proglase srpski narod počiniocem genocida", Nova, https://nova.rs/vesti/drustvo/patrijarh-porfirije-u-uskrsnjoj-poslanici-rezolucijom-pokusavaju-da-proglase-srpski-narod-pocinicem-genocida (Datum posete: 25.07.2025.)

„Predsednica suda u Hagu prijavila Srbiju Savetu bezbednosti UN zbog neizručenja Jojića i Radete", N1, https://n1info.rs/vesti/predsednica-suda-u-hagu-prijavila-srbiju-savetu-bezbednosti-un-zbog-neizrucenja-jojica-i-radete/ (Datum posete: 20.07.2025.)

Pollmann, M. Erika. Japan's Security and Historical Revisionism: Explaining the Variation in Responses to and Impact of Textbook Controversies: *Journal of Asian Security and International Affairs*, Vol. 3, 3 (2016), pp. 307-336.

Reljić, Dušan (2009). *Rusija i Zapadni Balkan*. Beograd: ISAK Fond.

Sanderson, Sertan (2016). "Armenian 'genocide' motion clears Bundestag", Deutsche Welle, https://www.dw.com/en/bundestag-passes-armenia-genocide-resolution-unanimously-turkey-recalls-ambassador/a-19299936 (Datum posete: 13.07.2025.)

"Serbia 2016 Report". European Commission, https://enlargement.ec.europa.eu/serbia-report-2016_en (Datum posete: 20.07.2025.)

"Serbia 2018 Report". European Commission, https://enlargement.ec.europa.eu/serbia-report-2018_en (Datum posete: 20.07.2025.)

"Serbia 2019 Report". European Commission, https://enlargement.ec.europa.eu/serbia-report-2019-0_en (Datum posete: 20.07.2025.)

"Serbia 2020 Report". European Commission, https://enlargement.ec.europa.eu/serbia-report-2020_en (Datum posete: 20.07.2025.)

"Serbia 2021 Report". European Commission, https://enlargement.ec.europa.eu/serbia-report-2021_en (Datum posete: 20.07.2025.)

"Serbia 2022 Report". European Commission, https://enlargement.ec.europa.eu/serbia-report-2022_en (Datum posete: 20.07.2025.)

"Serbia 2023 Report". European Commission, https://enlargement.ec.europa.eu/serbia-report-2023_en (Datum posete: 20.07.2025.)

"Serbia 2024 Report". European Commission, https://enlargement.ec.europa.eu/serbia-report-2024_en (Datum posete: 20.07.2025.)

Subotić, Jelena. Narrative, Ontological Security, and Foreign Policy Change: *Foreign Policy Analysis*, Vol. 12 (2016), pp. 610-627.

Torun, Zerrin (2021). "From Convergence to Divergence: The Compatibility of Turkish and EU Foreign Policy", in: *EU-Turkey Relations: Theories, Institutions, and Policies*. Palgrave Macmillan.

"The Events of 1915 and the Turkish-Armenian Controversy: An Overview", Ministry of Foreign Affairs, Republic of Turkey, https://www.mfa.gov.tr/the-events-of-1915-and-the-turkish-armenian-controversy-over-history_-an-overview.en.mfa (Datum posete: 13.07.2025.)

"Turkey summons US ambassador over Biden's genocide recognition", France 24, https://www.france24.com/en/europe/20210425-turkey-summons-us-ambassador-over-biden-s-genocide-recognition (Datum posete: 13.07.2025.)

"US seeks clarification on Erdogan's military base closure threat", Al Jazeera, https://www.aljazeera.com/news/2019/12/17/us-seeks-clarification-on-erdogans-military-base-closure-threat (Datum posete: 13.07.2025.)

Visković, Ivo. Determinante spoljne politike Srbije: teorijski model i njegova primena: *Međunarodna politika*, 1169, 69/2018. str. 5-30.

„Vučić dodelio odlikovanja u Njujorku: Ordenje dobili predstavnici UAE, Rusije i Mađarske pri UN (Foto, Video)", Blic, https://www.blic.rs/vesti/politika/vucic-odlikovao-predstavnici-uae-rusije-i-madjarske/enpwky1 (Datum posete: 25.07.2025.)

Wastnidge, Edward. Imperial Grandeur and Selective Memory: Re-assessing Neo-Ottomanism in Turkish Foreign and Domestic Politics: *Middle East Critique* (2019), pp. 1-22.

Winter, Chase (2016). "Erdogan warns over Armenian genocide vote", Deutsche Welle, https://www.dw.com/en/turkeys-erdogan-warns-germany-ahead-of-armenian-genocide-vote/a-19296898 (Datum posete: 13.07.2025.)

Zarakol, Ayşe. Ontological (In)security and State Denial of Historical Crimes: Turkey and Japan: *International Relations*, Vol. 24, No. 1 (2010), pp. 3-23.

Zionts, David M. Revisionism and Its Variations: Understanding State Reactions to Foreign Policy Failure: *Security Studies*, Vol. 15, No. 4 (2006), pp. 631-657.